

О. І. Романюк

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ БОЛГАРІЇ ТА УКРАЇНИ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Крах комуністичних режимів, що стався на межі 1980–1990-х років, спричинив кризу транзитології – наряду політичної науки, що досліджує переходи до демократії. Розроблена у 1970–1980-ті роки транзитологічна парадигма в умовах посткомунізму не спрацювала, внаслідок чого у політичній науці постало завдання розробки теоретико-методологічних засад аналізу транзитивних процесів, які були б адекватні посткомуністичним реаліям. Невідповідність транзитологічних схем перебігу посткомуністичних трансформацій пояснюється двома головними причинами.

По-перше, первісну парадигму транзитології було розроблено на ґрунті аналізу переходів до демократії від авторитарного типу політичних режимів, а комуністичні режими належали до тоталітарного. Відмінність вихідних позицій зумовила й суттєву різницю структури трансформаційних процесів. При переході до демократії від авторитарних режимів *трансформація* відбувається переважно у політичній сфері, де монопольна політична система змінюється на плюральну, тоді як у позаполітичних сферах відбувається лише їх *адаптація* до нових умов функціонування політичної системи: у економіці скасовується протекціонізм тим структурам, у які вклали кошти представники політичної еліти; у сфері культури скасовуються обмеження на критику влади. При переході ж до демократії від тоталітарних режимів трансформація відбувається в усіх сферах суспільного життя – і в політиці, і в економіці, і в культурі, – скрізь необхідно замінити монопольні системи на плюральні¹.

По-друге, «єдиною попередньою умовою» переходу до демократії у первинній парадигмі проголошувалася «наявність національної єдності»². Проте з тридцяти посткомуністичних країн, що існують на сьогодні, 24 (80%) являють собою *новоутворені держави*, які виникли внаслідок розпаду Радянського Союзу та Югославії, а також «оксамитового розлучення» Чехо-Словаччини, і в яких, внаслідок цього, на початок трансформацій такої єдності не було³.

Особливості посткомуністичних трансформацій зумовлюють посилення уваги до структурних чинників розвитку трансформаційних процесів. У первинній парадигмі структурні чинники ігнорувалися, оскільки в її основу було покладено процедурний підхід до аналізу переходів до демократії.

В оновленні парадигми транзитології важливу роль відіграє компаративний аналіз трансформаційних процесів у різних посткомуністичних країнах, що дає можливість виявити їх загальні закономірності та провідні тенденції, а також пояснити специфічні особливості розвитку у тій чи іншій країні. Мета ж нашої роботи полягає у виявленні спільних і особливих рис у посткомуністичних трансформаціях Болгарії та України.

Емпіричні показники трансформаційних процесів

Наукове порівняння трансформаційних процесів неможливе поза залученням емпіричних показників їх перебігу. У поданому дослідженні для порівняння процесів трансформації Болгарії та України використані дані моніторингових програм «Freedom in the

World» та «Nation in Transit» міжнародної правозахисної організації «Freedom House», яка має найкращі емпіричні індикатори демократії з тих, що існують на сьогодні⁴.

За програмою «Freedom in the World», яка охоплює собою 193 незалежні країни світу та 18 залежних і спірних територій, здійснюється моніторинг стану політичних свобод та громадянських прав. За методологією цієї програми кожна країна, відповідно до додержання політичних прав та громадянських свобод, отримує рейтинг від 1 до 7. При визначенні рейтингу *політичних прав* експерти «Freedom House» виходять з того, що існує 40 політичних прав, якими в умовах демократії повинні користуватися громадяни. Країни, у яких додержуються 36–40 політичних прав, одержують рейтинг 1; 30–35 – рейтинг 2; 24–29 – рейтинг 3; 18–23 – рейтинг 4; 12–17 – рейтинг 5; 6–11 – рейтинг 6; 0–5 – рейтинг 7. При визначенні рейтингу *громадянських свобод* експерти виходять з того, що існує 60 громадянських свобод, якими в умовах демократії повинні користуватися громадяни. Відповідно, країни, у яких додержуються 53–60 громадянських свобод, одержують за цією номінацією рейтинг 1; 44–52 – рейтинг 2; 35–43 – рейтинг 3; 26–34 – рейтинг 4; 17–25 – рейтинг 5; 8–16 – рейтинг 6; 0–7 – рейтинг 7. Середнє число від рейтингів політичних прав та громадянських свобод утворює середній рейтинг, за допомогою якого визначається статус країни. Країни, що мають середній рейтинг у межах 1–2,5, визначаються як *вільні* (Free); 3–5,5 – *частково вільні* (Partly Free); 5,5–7 – *не вільні* (Not Free). Політичні режими вільних країн здебільшого визначаються як ліберальні демократії, частково вільних – як електоральні демократії, не вільних – як автократії.

Порівняння даних моніторингових Болгарії та України за 1989–2008 рр. засвідчує, що Болгарія дуже швидко перейшла від стану невільної країни до стану вільної. Якщо її загальний рейтинг політичних прав і громадянських свобод у 1989 р. дорівнював 7, то у 1990 р. він, покращившись вдвічі, досяг 3,5 (рівень частково вільної країни), а у 1991 р. – 2,5 (рівень вільної). З того часу і донині Болгарія характеризується як вільна країна, хоча у процесі її політичного розвитку були моменти як деякого покращання стану політичних прав (2001) та громадянських свобод (1993, 2002), так і певного їх погіршення (1996, 2008). Натомість Україна після краху комуністичного режиму тривалий час (1991–2004) знаходилася у стані частково вільної країни. Причому у цей період тенденція погіршення переважала тенденцію покращання, і на 2004 р. стан і політичних свобод, і громадянських прав були на 1 пункт гірше, ніж у 1992 р. Суттєві зрушення в Україні відбулися лише після Помаранчевої революції, після якої стан політичних свобод покращився на 1 пункт, а громадянських прав – на 2. Внаслідок цього Україні нарешті вдалося змінити статус частково вільної країни на статус вільної. На кінець 2008 р. Україна мала такий же рейтинг громадянських свобод, як і Болгарія, але відставала від неї на 1 пункт щодо політичних прав. Цікаво, що моніторинг «Freedom in the World» засвідчив, що цим країнам властиві різні тенденції співвідношення політичних прав та громадянських свобод. У Болгарії спостерігається тенденція кращого стану політичних прав порівняно з громадянськими свободами, в Україні, навпаки, громадянські свободи мають кращі показники, ніж політичні права (табл. 1).

Моніторингову програму «Nation in Transit» було розроблено для посткомуністичних країн і на сьогодні нею охоплені всі посткомуністичні країни, окрім Монголії. За нею моніторинг здійснюється за сімома позиціями: *виборчий процес* (Electoral Process); *громадянське суспільство* (Civil Society); *незалежність ЗМІ* (Independent Media); *врядування* (Governance), у 2005 р. цю позицію було поділено на дві: *національне врядування* (National Governance) та *місцеве врядування* (Local Governance); *судова система та її незалежність* (Judicial Framework & Independence); *корупція* (Corruption), що моніториться з 1999 р. Кожна з цих позицій оцінюється окремо, також за семибальною системою, за двома критеріями: політичного курсу, що декларується, та реальної практики його здійснення. Середнє

число від рейтингів політичного курсу та реальної політики усіх семи позицій утворює узагальнюючий рейтинг, який визначає місце країни на шкалі демократії та тип політичного режиму. Якщо узагальнюючий рейтинг країни знаходиться у межах 1,00–2,99, то її режим визначається як *консолідована демократія* (Consolidated Democracy), 3,00–3,99 – *напівконсолідована демократія* (Semiconsolidated Democracy), 4,00–4,99 – *перехідне урядування* або *гібридний режим* (Transitional Government or Hybrid Regime), 5,00–5,99 – *напівконсолідований авторитарний режим* (Semiconsolidated Authoritarian Regime), 6,00–7,00 – *консолідований авторитарний режим* (Consolidated Authoritarian Regime).

Таблиця 1

Стан політичних прав та громадянських свобод у Болгарії та Україні (1989–2008).

За даними моніторингу „Freedom in the World“⁵

		1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Болгарія	PR	7	3	2	2	2	2	2	2	2	2
	CL	7	4	3	3	2	2	2	3	3	3
	PR&CL	7	3,5	2,5	2,5	2	2	2	2,5	2,5	2,5
	Status	NF	PF	F	F	F	F	F	F	F	F
Україна	PR	n/a	n/a	3	3	4	3	3	3	3	3
	CL	n/a	n/a	3	3	4	4	4	4	4	4
	PR&CL	n/a	n/a	3	3	4	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5
	Status	n/a	n/a	PF	PF	PF	PF	PF	PF	PF	PF
		1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Болгарія	PR	2	2	1	1	1	1	1	1	1	2
	CL	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2
	PR&CL	2,5	2,5	2	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	2
	Status	F	F	F	F	F	F	F	F	F	F
Україна	PR	3	4	4	4	4	4	3	3	3	3
	CL	4	4	4	4	4	3	2	2	2	2
	PR&CL	3,5	4	4	4	4	3,5	2,5	2,5	2,5	2,5
	Status	PF	PF	PF	PF	PF	PF	F	F	F	F

Дані моніторингу «Nation in Transit» також свідчать про відмінність траєкторій трансформаційних процесів у Болгарії та Україні. У 1997 р. на шкалі демократії ці країни розташовувались поруч, але у подальшому Болгарія продовжила тенденцію до демократизації, й у 2005 р. їй вдалося змінити якість політичного режиму з напівконсолідованої демократії на консолідовану. В Україні набула силу зворотна тенденція, і на початок 2004 р. вона опинилася біля межі авторитаризму. Не викликає сумніву, що якби президентські вибори 2004 р. закінчилися інакше, то Україна повторила би долю Росії, яку в тому ж році було виключено з числа демократій⁶. Помаранчева революція врятувала українську демократію, проте політична ситуація у постреволюційний період розвивається неоднозначно. Україна віддалилася від межі авторитаризму, але їй не вдалося позбутися гібридної якості свого політичного режиму. У цей період на 2 пункти покращився показник незалежності ЗМІ, на 1 – громадянського суспільства, на 0,75 – електорального процесу, проте на тому ж рівні залишилися показники національного та місцевого врядування та корупції, а показник судової системи на початок 2009 р. став на 0,25 пункти гіршим, ніж у 2003 р.

Таким чином, емпіричні показники свідчать, що Болгарія послідовніше, ніж Україна, хоч і повільнішими, порівняно з посткомуністичними країнами Середньо-Східної Європи та Балтії темпами, рухалась шляхом демократизації. Траєкторія ж української трансформації характеризується циклічною зміною демократичної та антидемократичної тенденцій. Проте, як це не дивно, Україна залишається лідером у процесі демократизації пострадянського (за винятком країн Балтії) простору.

Таблиця 2

Політичні режими Болгарії та України (1997–2008). За моніторингом «Nation in Transit»⁷

		1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	
Болгарія	EP	3,25	2,75	2,25	2,00	2,00	2,00	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	
	CS	4,00	3,75	3,75	3,50	3,25	3,25	3,00	2,75	2,75	2,50	2,50	2,50	
	IM	3,75	3,50	3,50	3,25	3,25	3,50	3,50	3,50	3,25	3,50	3,50	3,75	
	GOV	N	4,25	4,00	3,75	3,50	3,50	3,75	3,75	3,50	3,00	3,00	3,00	3,25
		L								3,50	3,00	3,00	3,00	3,00
	JFI	4,25	3,75	3,50	3,50	3,50	3,50	3,25	3,25	3,00	2,75	2,75	3,00	
	COR	n/a	n/a	4,75	4,75	4,50	4,25	4,25	4,00	3,75	3,75	3,50	4,00	
	DS	3,90	3,55	3,58	3,42	3,33	3,38	3,25	3,18	2,93	2,89	2,86	3,04	
Ratings	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	SD	CD	CD	CD	SD	
Україна	EP	3,25	3,50	3,50	4,00	4,50	4,00	4,25	3,50	3,25	3,00	3,00	3,50	
	CS	4,00	4,25	4,00	3,75	3,75	3,75	3,75	3,00	2,75	2,75	2,75	2,75	
	IM	4,50	4,75	5,00	5,25	5,50	5,50	5,50	4,75	3,75	3,75	3,50	3,50	
	GOV	N	4,50	4,75	4,75	4,75	5,00	5,00	5,25	5,00	4,50	4,75	4,75	5,00
		L								5,25	5,25	5,25	5,25	5,25
	JFI	3,75	4,00	4,50	4,50	4,75	4,50	4,75	4,25	4,25	4,50	4,75	5,00	
	COR	n/a	n/a	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	5,75	
	DS	4,00	4,25	4,63	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	4,21	4,25	4,25	4,39	
Ratings	GR	GR	GR	GR	GR	GR	GR	GR	GR	GR	GR	GR	GR	

Які причини зумовили різницю траєкторій посткомуністичних трансформацій Болгарії та України? Для відповіді на поставлене запитання проаналізуємо перебіг трансформаційних процесів у цих країнах у контексті процедурного та структурного підходів.

Чинники шляху

Процедурний підхід до аналізу переходів до демократії виходить з постулату: «Кінцевий результат залежить від шляху»⁸. У його межах провідна роль у процесі демократичного транзиту віддається чинникам, що пов'язані з діяльністю провідних політичних сил суспільства, з їх здатністю послідовно виконати низку певних процедур, краще необхідних для інституціоналізації демократичних відносин.

Первісна парадигма транзитології виходить з того, що оптимальний перехід до демократії здійснюється через три етапи: *лібералізацію*, *демократизацію* та *соціалізацію*⁹. Проте багато дослідників вважають, що в посткомуністичних суспільствах ця схема не спрацювала. Так, Клаус фон Бойме відзначив, що триетапна схема переходів до демократії спрацювала тільки в Польщі та Угорщині¹⁰, а Єжи Мачкув звернув увагу на те, що більшість комуністичних країн не пройшло через етап лібералізації¹¹. У зв'язку з цим виникає запитання: чи пройшли Болгарія та Україна через етап лібералізації, сутність якого становить інституціоналізація громадянських свобод без трансформації владного апарату?

Скоріш за все, що так. І в Україні, яка до 1991 р. перебувала у складі Радянського Союзу, і в Болгарії, яка формально була суверенною державою, але, будучи найвідданішим

сателітом СРСР, сприймалася багатьма як його «шістнадцята республіка», процес лібералізації був спричинений горбачовською «перебудовою». За своєю ідеєю «перебудова» являла собою спробу не зламу, а капітального ремонту діючої суспільно-політичної системи. Проте у процесі «перебудови» відбулося розшарування комуністичної еліти на консерваторів, які намагалися зберегти систему у її класичному виді, та оновленців, котрі ставили своїм завданням надати системі більш сучасних рис. Оскільки консерватори спиралися на партапарат, то оновленці в боротьбі з ними намагалися залучитися підтримкою народних мас, що й зумовило початок процесу лібералізації. В обох країнах майже одночасно від влади були усунені старі керівники: Володимир Щербицький в Україні (28 вересня 1989 р.) та Тодор Живков у Болгарії (9 листопада 1989 р.). Проте, оскільки Україна знаходилася під значно більшим впливом кремлівського керівництва, то відставка Щербицького не стала такою етапною подією, як відставка Живкова. У процесі лібералізації в обох країнах було впроваджено «плюралізм думок», що дозволило критику чинної влади; припинилися репресії проти дисидентів. У січні 1990 р. в Болгарії та у травні 1990 р. в Україні були внесені зміни до Конституцій, якими скасовувалися статті про керівну роль комуністичної партії. Ця подія, відкривши шлях до створення опозиційних організацій, рухів та політичних партій, спричинила становлення багатопартійності. На кінець 1990 р. політичним системам і Болгарії, і України стала притаманна мультипартійність.

Таким чином, можна констатувати, що і у Болгарії, і в Україні на початок 1990-х рр. виникли режими з формально демократичними та обмежено конкурентними інститутами, що знаходилися під опікою владного апарату, який залишився здатним контролювати політичну ситуацію. Такий тип режимів Гілл'ермо О'Доннелл і Філіпп Шміттер назвали «опікунською демократією»¹².

Проте подальший розвиток подій у Болгарії та Україні мав істотні відмінності. Хоч антикомуністична опозиція і у Болгарії, і в Україні була досить слабкою, але у Болгарії після об'єднання 18 дрібних опозиційних організацій у Союз демократичних сил (СДС) швидко сформувалася політична сила, яка змогла на рівні конкурувати з колишньою компартією. Натомість Народний рух України (НРУ) консолідуватися не зміг. Протягом 1989–1993 рр. він являв собою строкатий конгломерат різнорідних організацій та партій. Перетворення у 1993 р. НРУ на політичну партію призвело до розпорошення національно-демократичних сил, оскільки інші партії цього спектру розпускатися не забажали.

Перехід до етапу власне демократизації у Болгарії та Україні стався різними шляхами. У Болгарії такий перехід стався через «оксамитову революцію», тобто події, пов'язані зі зміною політичної влади під тиском народних мас, що відбуваються без застосування збройного насильства. Організована опозиція у Болгарії спромоглася нав'язати правлячій партії проведення національного «круглого столу» (3 січня – 15 травня 1990 р.), внаслідок чого були прийняті рішення про демонтаж старої політичної системи, декомунізації суспільно-політичного життя та проведення виборів до Великих народних зборів (традиційної болгарської форми конституційної асамблеї), які мали ухвалити нову, демократичну конституцію. Хоч на виборах до Великих народних зборів, що відбулися у червні 1990 р., перемогу отримала правонаступниця БКП – Болгарська соціалістична партія (БСП), але масові протестні дії змусили її підписати угоду про гарантії мирного переходу до демократичного суспільства та погодитися на обрання лідера СДС Желю Желева Президентом Болгарії, формування коаліційного уряду Димитра Попова за участю представників опозиції, проведення вільних парламентських виборів.

В Україні ж загибель комуністичного режиму відбулася внаслідок провалу путчу ДКНС у Москві та здобуття Україною державної незалежності. На відміну від Болгарії, загибель комуністичного режиму в Україні була спричинена не стільки тиском дуже слабкої національно-демократичної опозиції, скільки турботою комуністичної

еліти за своє майбутнє. Побоюючись, що перемога в Росії демократичних сил призведе до радикальних заходів з декомунізації суспільства, чисельніша комуністична фракція у Верховній Раді 24 серпня 1991 р. майже одногосно проголосувала за «Акт проголошення державної незалежності України». 1 грудня на Всеукраїнському референдумі 90,32% громадян підтримали його.

Проте в подальшому Україна, як і Болгарія, також пройшла через «оксамитову революцію». Різниця полягає в тім, що «оксамитова революція» 1991 р. у Болгарії мала *антикомуністичний* характер, бо її мета полягала у скасуванні монополії экс-комуністів на владу, що відкривало шлях до демократичних змін. Помаранчева революція в Україні, яку за способом зміни влади варто теж віднести до типу «оксамитових», відбулася 2004 р. (через *тринадцять років* після падіння комуністичного режиму) і мала *посткомуністичний характер*, оскільки своїм головним завданням вона ставила припинити тенденцію до авторитаризації посткомуністичного режиму, який вже десять років мав ознаки електоральної демократії¹³.

Суттєві відмінності між Болгарією та Україною існують у процесі інституціоналізації демократичних змін. У різний термін і різними шляхами були прийняті нові конституції цих країн. Серед посткомуністичних країн Болгарія була *першою*, хто ухвалив нову, демократичну конституцію, Україна – однією з останніх. Конституція Болгарії була ухвалена Великими Народними Зборами 12 липня 1991 р. Конституція України була прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р., тобто майже *через п'ять років* після початку посткомуністичної трансформації.

Конституції Болгарії та України запровадили різні системи державного правління. У Болгарії було впроваджено парламентську систему, за якою урядова влада формується парламентською більшістю. Хоч Президент Болгарії обирається на загальнонаціональних виборах, але він виконує здебільшого представницькі функції¹⁴. У основу Конституції України було закладено президентсько-парламентську систему, причому з сильним перекосом владних повноважень на користь президента. Президент України наділявся функцією призначення прем'єр-міністра уряду, але той приступав до виконання своїх обов'язків після згоди Верховної Ради. Президент також призначав усіх членів кабінету міністрів та голів обласних державних адміністрацій, але за поданням прем'єр-міністра. Утім, процедура подання була радше формальною, оскільки президент мав право у будь-який час зняти з посади прем'єр-міністра, і ніякого погодження для цього не вимагалось. У разі зняття прем'єр-міністра увесь уряд йшов у відставку. Відправити у відставку уряд могла і Верховна Рада, виразивши йому недовіру більшістю голосів від її конституційного складу¹⁵. Але з 1991 р. по 2004 р. тільки *один раз* уряд був відправлений у відставку Верховною Радою, тоді як указами президентів було відставлено *десять* урядів.

Наприкінці 2004 р. в Конституцію України було внесено зміни, які суттєво підвищили роль парламенту у формуванні урядової влади. Уряд став формуватися коаліцією політичних партій та виборчих блоків, що на виборах здобули переважну більшість місць у Верховній Раді. Проте президент одержав право подання кандидатур на посади міністрів оборони, внутрішніх та закордонних справ. За ним також залишилося право вето на рішення парламенту, яке можна подолати 2/3 голосів від конституційного складу Верховної Ради¹⁶.

Суттєві відмінності між Болгарією та Україною спостерігалися і у виборчих системах. У Болгарії з 1991 р. до 2009 р. діяла пропорційна система парламентських виборів, за якою 240 депутатів Народних Зборів обиралися за партійними списками. Але до парламенту потрапляли лише ті партії та блоки, які одержали не менше 4% голосів виборців. У квітні 2009 р. виборчу систему було дещо змінено. Замість чисто пропорційної було впроваджено пропорційно-мажоритарну систему, за якою 31 депутат обирається у мажоритарних округах, а інші 219 – за партійними списками. В Україні система

парламентських виборів тричі зазнала істотних змін. У 1990 р. та 1994 р. вибори до Верховної Ради проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості на основі одномандатних виборчих округів. У 1998 та 2002 рр. – за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою у співвідношенні 50:50. При цьому використовувалися мажоритарна система відносної більшості на основі одномандатних округів та пропорційна система з закритими списками на основі загальнодержавного виборчого округу зі застережним бар'єром у 4%. У 2006 та 2007 рр. – за пропорційною виборчою системою з закритими списками на основі загальнодержавного виборчого округу зі застережним бар'єром у 3%.

Впровадження у Болгарії пропорційної виборчої системи на основі парламентського правління дозволило на самому початку процесу посткомуністичної трансформації політично структурувати урядову владу та надати політичній системі *партійного характеру*. Натомість функціонування в Україні мажоритарної та змішаної виборчих систем у поєднанні з президентсько-парламентським правлінням спричинило те, що її політична система тривалий час мала *квазіпартійний характер*. І перший (Леонід Кравчук), і другий (Леонід Кучма) президенти України були позапартійними. Віктор Ющенко також був обраний у 2004 р. Президентом України як позапартійний кандидат. На позапартійній основі функціонували українські уряди. Хоч у їхньому складі й були члени різних політичних партій, але вони не були їх офіційними репрезентантами, внаслідок чого партії не несли відповідальність за діяльність урядової влади. Партійний характер політична система України набула тільки у період 2004–2006 рр., що було зумовлене внесенням змін до Конституції та переходом до пропорційної системи парламентських виборів.

Партійні системи Болгарії та України різняться не тільки часом їх усталення, але й своєю якістю. Сучасна партійна система України дещо нагадує ту, що функціонувала у Болгарії у 1991–2001 рр., бо вона теж має біполярну форму й характеризується гострою конфронтацією основних політичних сил. Проте політична конфронтація в Україні зумовлена іншими причинами і має інший зміст.

У Болгарії конфронтація відбувалася між экс-комуністичною БСП та радикально антикомуністичним СДС, які протягом десяти років після краху комуністичного режиму змінювали одне одного біля керма урядової влади. Проте, не дивлячись на вкрай конфронтаційні стосунки, спричинені різним ставленням до комуністичного минулого, діяльність і правих, і лівих урядів у свій спосіб сприяла розбудові політичної демократії та ринкової економіки, інтеграції країни до Європейського Союзу. Це підтверджує висновок дослідниці посткомуністичних транзитів Млади Анни Вахудової стосовно того, що найбільш сприятливі умови переходу до демократії у посткомуністичних країнах створюються саме тоді, коли виникає політична конкуренція між реформованими комуністами та їх супротивниками з табору колишньої опозиції¹⁷.

В Україні таку систему створити не вдалося, тому що, по-перше, після поразки путчу ДКНС і проголошення незалежності України діяльність КПУ була призупинена до березня 1993 р. По-друге, хоч внаслідок перших парламентських виборів в незалежній Україні (27 березня та 10 квітня 1994 р.) КПУ одержала більше мандатів, ніж інші політичні сили (20,2%), але переважну більшість депутатського корпусу склали позапартійні депутати (50%), що не дозволило сформувати уряд на партійній основі. По-третє, на відміну від БКП, яка у квітні 1990 р. перетворилася на БСП, КПУ так і залишалася на ортодоксальних комуністичних позиціях, що зумовило розвиток тенденції втрати нею підтримки з боку українського суспільства.

Сьогодні конфронтація в Україні відбувається між національно-демократичними та проросійськими силами, а її предметом є зовнішньополітичні орієнтири, проблеми національно-культурного розвитку та історичного минулого країни. У парламенті проросійські сили репрезентують Партія регіонів та КПУ, які у зовнішній політиці орієнту-

ються на Москву, виступають за надання російській мові статусу другої державної, негативно оцінюють ті періоди вітчизняної історії, коли національно-визвольні змагання мали антиросійську спрямованість. Національно-демократичні сили – «Наша Україна» та певною мірою «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ) додержуються курсу на інтеграцію України до ЄС та НАТО, відстоюють статус української мови як єдиної державної, позитивно оцінюють україно-шведський союз початку XVIII ст. та національно-визвольні змагання під проводом ОУН-УПА в середині XX ст.

Однак, незважаючи на те, що національно-демократичні сили мають спільні стратегічні орієнтири, всередині них набув сили конфлікт, пов'язаний з протистоянням Президента Віктора Ющенка та Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко. Хоч цей конфлікт мав більше міжособистий характер, але він роз'єднав національно-демократичні сили, що стало причиною перемоги на президентських виборах 2010 р. лідера Партії регіонів Віктора Януковича та формування у неконституційний спосіб урядової влади.

Таким чином, хоч в Україні процес демократизації суспільно-політичного життя почався раніше, але Болгарія невдовзі обігнала Україну. У Болгарії значно швидше і більш послідовно, ніж в Україні, відбулася структуризація політичної влади, інституціоналізація демократичних відносин, консолідація демократичної системи. Оскільки багато проблем, що пов'язані з розбудовою демократичного механізму політичної влади залишаються нерозв'язаними, Україна все ще перебуває на стадії демократизації. Натомість Болгарія перейшла до стадії соціалізації, на якому відбувається «перехід від демократично обраного уряду до інституціоналізованого, консолідованого демократичного режиму», найважливішим чинником успішності якого «є створення ряду інститутів, котрі стають островами прийняття рішень серед плину політичної влади»¹⁸. Розуміння того, чому траєкторії посткомуністичних трансформацій України і Болгарії мають істотні розбіжності, є неможливим без включення в поле транзитивного аналізу структурних чинників.

Чинники вихідної позиції

Структурний підхід ґрунтується на тому, що «вибір конкретного шляху залежить від характеру скинутого недемократичного режиму»¹⁹. Його причинники вважають, що провідну роль у процесі демократичного транзиту відіграють чинники вихідного пункту: характер попереднього недемократичного режиму, специфіка соціально-політичних та соціально-економічних відносин, особливості громадянської та, зокрема, політичної культури суспільства, історичні особливості його розвитку.

Вихідною позицією трансформаційних процесів і у Болгарії, і в Україні були комуністичні режими, які належать до тоталітарного типу. Проте англійський дослідник Станіслав Андрескі, ґрунтуючись на веберівському вченні про «чисті типи», доводить, що різні тоталітарні режими мають різний ступінь тоталітарності²⁰, що зумовлюється їх походженням, способами здійснення влади та терміном функціонування.

За своїм походженням тоталітарні режими поділяються на два типи: *оригінальні*, ті, що виникли на власному соціальному ґрунті, та *інстальовані*, такі, що були принесені ззовні²¹. Питання про походження тоталітарних режимів як у Болгарії, так і в Україні є дискусійними. Комуністична історіографія наполягала, що вони мають оригінальний характер, оскільки в Україні нібито комуністичний режим було встановлено внаслідок перемоги більшовиків у громадянській війні 1919–1921 рр., а у Болгарії – у ході серпневого антифашистського повстання 1944 р., яке трактувалося як «соціалістична революція»²². Але дослідження сучасних учених спростовують таку думку. Український історик Федір Турченко вважає, що громадянської війни в Україні не було, а була боротьба за державну незалежність України, яка поєднувалася з боротьбою між різними політичними

силами всередині українського суспільства²³. Цю боротьбу національні сили програли, що й спричинило встановлення в Україні радянського тоталітарного режиму, принесеного з Росії на багнетах Червоної армії. Те ж саме стосується й Болгарії, де не було «вересневого антифашистського повстання, а в ніч з 8 на 9 вересня 1944 р. відбувся «безкровний переворот»²⁴, внаслідок якого був сформований коаліційний уряд Вітчизняного фронту. Про те, що вересневий переворот не був «соціалістичною революцією», свідчить те, що, по-перше, у цьому уряді переважали представники буржуазно-демократичних партій. З шістнадцяти осіб, що входили до його складу, чотири належали до Болгарської Землеробської Народної Спілки, чотири – до Народного союзу «Звено», двоє було соціал-демократами, двоє – позапартійними і чотири – комуністами (але комуністи одержали стратегічно важливі посади міністрів внутрішніх справ та юстиції). По-друге, уряд очолив не комуніст, а представник Народного союзу «Звено» Кімон Георгієв. По-третє, уряд було легітимізовано через затвердження Регентською радою (її створення було спричинене малолітством царя Симеона II). Подальший розвиток політичного процесу в Болгарії у напрямі тоталітаризації режиму був пов'язаний з присутністю на її території радянських військ, встановленням контролю комуністів за правоохоронними органами, політичними репресіями, що проводилися під приводом викоренення фашизму, заборонаю демократичних партій, проведенням не вільних та не конкурентних «виборів».

Не дивлячись на інсталювану природу тоталітарних режимів в обох країнах, тоталітарний терор в Україні був значно жорстокішим, ніж у Болгарії. Болгарія не зазнала таких масових репресій, які відбулися в Україні у 1930-ті рр. Особливо показним у цьому плані був голодомор 1932–1933 рр., під час якого за різними даними в Україні загинуло від 8 до 11 млн її населення²⁵. До того ж тоталітарні режими у Болгарії та Україні функціонували різний термін: у Болгарії близько 40 років, на терені Західної України – 50, на терені Східної – 70. За час функціонування тоталітарних режимів у Болгарії та на Західній Україні встигло змінитися лише дві генерації населення, на Східній Україні – три. Ця обставина має суттєве значення, бо за висновками соціальної психології при радикальній зміні соціального контексту саме у третій генерації відбувається *зміна культурного генокоду*. Збереження дототалітарних культурних традицій є одним з важливих чинників того, що болгарське суспільство в цілому прихильніше ставиться до демократичних цінностей, як й існування істотних суперечностей у політичних орієнтаціях між населенням Західної та Східної України, що наочно демонструють усі політичні вибори після 1991 р.

Говорячи про відмінність попередніх тоталітарних режимів, не можна не ураховувати те, що за комуністичних часів Болгарія, хоч і була сателітом Радянського Союзу, проте мала свою *власну державність*, а Україна – лише *фасадну державність*. Фактично Україна була однією з територіально-адміністративних одиниць Радянського Союзу, яка жорстко керувалася з Москви. Ця обставина спричиняє відмінність структури посткомуністичних трансформацій. Якщо у Болгарії трансформаційний процес охоплює переважно соціально-політичну площину (його зміст становить перетворення тоталітарної системи на демократичну), то в Україні він має *бінарний характер*, бо разом з соціально-політичною складовою, має й національно політичну (перетворення адміністративно-територіальної одиниці колишнього Радянського Союзу на суверенну незалежну державу). Бінарний характер ускладнює завдання не тільки в політичній сфері, але і в економічній, де поруч з проблемою переходу до ринкової економіки виникла проблема створення національної економічної системи, та культурній, де водночас з проблемою детоталітаризації суспільної свідомості виникла проблема формування національної патріотичної культури та розбудови на цьому ґрунті політичної нації.

В умовах бінарної трансформації на конфлікт цінностей та інтересів, які притаманні усім перехідним суспільствам, накладається ще й *конфлікт ідентифікації*.

В Україні, як і багатьох інших новоутворених державах, простежуються чотири тенденції політичної самоідентифікації членів суспільства: усвідомлення себе 1) громадянами нової, національної держави (політичними українцями); 2) громадянами колишнього імперського утворення (радянськими громадянами); 3) громадянами своєї історичної батьківщини (це більше властиве етнічним росіянам); 4) громадянами певного регіону країни, який, за їх переконанням, повинен здобути політичну автономію або навіть державний суверенітет (русини Закарпаття). Несформованість політичної нації призвело до того, що головним полем боротьби між основними політичними силами України стали не проблеми соціально-економічного розвитку (як у Болгарії), а етнокультурні проблеми, розв'язання яких є значно важчою справою²⁶.

Одна з причин більшої успішності політичних перетворень у Болгарії полягає також у її історичному минулому, де були закладені певні демократичні традиції політичного життя. Болгарський парламентаризм був започаткований ще у 1879 р. Тирновською Конституцією. Болгарія явила світу оригінальний різновид конституційної асамблеї – інституцію Великих народних зборів, які збираються у разі необхідності внесення змін до Конституції або ухвалення нової. У докомуністичний період 26 разів збиралися Народні збори – болгарський парламент, проводилися напіввільні вибори, функціонувала багатопартійна система. Узагальнюючи вплив історичного чинника на сучасний трансформаційний процес, Марія Мілова зробила висновок про «реставраційний характер болгарського переходу»²⁷.

В Україні ж до повалення комуністичного режиму ані справжніх виборів, ані справжнього парламентаризму не було. Спроби репрезентації Центральної Ради 1917–1918 рр. як українського парламенту не є коректними, оскільки Центральна Рада не обиралася на ґрунті прямих загальних виборів, а її склад формувався з представників рад селянських, військових та робітничих депутатів, політичних партій та громадських організацій. Ще більш хибною є концепція «радянського парламентаризму», оскільки за часів УРСР Верховна Рада «обиралася» на безальтернативних «виборах», тобто її склад фактично формувався компартійними органами. Такі вибори перетворювалися на політичне дійство, що мало свідчити про загальнонародну підтримку комуністичного режиму.

Висновки

Компаративний аналіз посткомуністичних трансформацій Болгарії та України свідчить, що в процесі переходу до демократії структурні чинники відіграють провідну роль стосовно процедурних. Наслідки минулого, зумовлюючи політичну культуру акторів політичного процесу, детермінують характер політичних дій, здатність політичних еліт до компромісів, необхідних для становлення механізму демократії, впровадження та сталість демократичних інститутів та норм. Значно жорсткіший характер попереднього тоталітарного режиму, більш триваліший термін його функціонування, відсутність конституційно-парламентського досвіду у дототалітарні часи, новоутворений характер державності та несформованість політичної нації зумовили суттєве відставання процесу посткомуністичної трансформації України від аналогічного процесу в Болгарії.

Хоч структурні наслідки не є фатальним чинником, що унеможливило перехід до демократії, й Україна посідає провідне місце в процесі демократизації на просторі СНД, але перспективи її подальшого політичного розвитку залишаються доволі неясними. Політична система України характеризується гострою конфронтацією між провідними політичними силами. Причому ця конфронтація відбувається як між силами національно-демократичної орієнтації та їх політичними опонентами, так і всередині національно-демократичних сил. Вона екстраполюється на діяльність політичних

інститутів, позбавляючи її ефективності. Сьогодні Україна знов опинилася на роздоріжжі. Об'єктивні потреби суспільного розвитку вимагають консолідації політичного режиму. Проте політична консолідація може відбуватися двома шляхами: демократичним (як у більшості посткомуністичних країн Середньо-Східної Європи та Болгарії) та авторитарним (як у Росії та більшості країн СНД). Який шлях вибере Україна, чи зможе її еліта консолідуватися на ґрунті демократичних принципів, інститутів та норм, чи спроможне українське суспільство у найближчий час інтегруватися у єдину політичну націю – ці питання залишаються поки що відкритими.

¹ Романюк, О. І. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів. – Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології». Х., 2002, № 555, вип. 4, 16–25.

² Растоу, Д. А. Переходи к демократии: попытка динамической модели. – Полис, 1995, № 5, с. 6.

³ Романюк, О. Суспільно-політичні трансформації в новоутворених посткомуністичних країнах: спроба системного аналізу. – Людина і політика, 2003, № 5, 3–11.

⁴ Даймонд, Л. Прошла ли третья волна демократизации? – Полис, 1999, № 1, с. 14.

⁵ Freedom in the World 1989–2009. – <http://www.freedomhouse.org/>

⁶ Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia. Ed. by A. Motyl, A. Schnetzer. N.Y., Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004, p. 26.

⁷ Nation in Transit 1997–2009. – <http://www.freedomhouse.org/>

⁸ Пшеворский, А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. М., РОССПЭН, 2000, с. 91.

⁹ O'Donnell, G., P. C. Schmitter. Transition from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore (MD), London, Johns Hopkins University Press, 1986, 6–14.

¹⁰ Веуте, К. von. Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel. – Osteuropa, 1999, № 3, 285–304.

¹¹ Мачкув, Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация. – Полис, 2000, № 4, с. 45.

¹² O'Donnell, G., P. C. Schmitter. Вказ. праця, с. 9.

¹³ Романюк, О. Посткомуністичні революції. – Політичний менеджмент, 2005, № 4, 16–28.

¹⁴ Конституція Республіки Болгарія. Прийнята Великими Народними Зборами 12 липня 1991 року. – Конституції нових держав Європи та Азії. Упоряд. С. Головатий. К., Укр. Правн. Фондація; вид-во «Право», 1996, 119–156.

¹⁵ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. К., Україна, 1996.

¹⁶ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222–IV від 8. 12. 2004 р. Харків, Фоліо, 2005, 38–46.

¹⁷ Вахудова, А. М. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму. К., Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.

¹⁸ О'Доннелл, Г. Делегативна демократія. – В: Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М. Ф. Платнера. Львів, Ахілл, 2004, с. 146.

¹⁹ Карл, Т. Л., Ф. Шмиттер. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций. – Полис, 2004, № 4, с. 13.

²⁰ Andreski, S. Max Weber's Insights and Errors. London–Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984, p. 44.

²¹ Мачкув, Е. Вказ. праця, с. 41.

²² История на Българската комунистическа партия. 2 изд., доп. С., Партиздат, 1979, 436–441.

²³ Турченко, Ф. Г. Новітня історія України. Ч. 1. 1917–1945. К., Генеза, 1999.

²⁴ Потрашков, С. В. Антигитлеровская коалиция и Болгария 1941–1944 гг. Х., ХГАК, 2005, с. 231.

²⁵ Кравчук, Л. М. Ми не маємо права знехтувати уроки минулого! Виступ на науковій конференції, присвяченій 60-м роковинам голодомору 1932–1933 років. – Голос України, 1993, 11 вересня.

²⁶ Растоу, Д. А. Вказ. праця, с. 12.

²⁷ Мілова, М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: Монографія. Одеса, Астропринт, 2005, с. 123.